

ÖDEV VE İSYAN AHLAKI: AHLAKIN İKİ FARKLI OKUNMA BİÇİMİNE DAİR BİR ANALİZ

THE ETHICS OF DUTY AND REBELLION: AN ANALYSIS OF TWO DIFFERENT INTERPRETATIONS OF MORALITY

Doç. Dr. Ergin ÖGCEM

Kütahya Dumlupınar Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, ergin.ogcem@dpu.edu.tr

Kütahya / Türkiye

ORCID: 0000-0002-3755-6729

ÖZET

Felsefenin başat konularından birisi hiç şüphesiz ahlaktır. Ahlakın kaynağında neyin olduğu, bir düşünce, tutum ya da eylemin ahlaki bir değer taşıyabilmesi için nasıl bir içeriğe sahip olması gerektiği insanlık tarihi boyunca tartışılmış bir husustur. Bu bağlamda ahlakı epistemik bir zemin üzerinden değerlendirme konusu yapanlar onu insanın bilgisi ve dolayısıyla entelektüel seviyesiyle ilişkilendirmiş; sonuçları itibariyle ele alanlar insana sağlayacağı fayda ya da mutluluk şeklinde değerlendirmiş; onun Tanrısal bir kaynaktan geldiğini düşünenler ise ahlakı ilahi buyruk şeklinde nitelendirmişlerdir. Tüm bu yaklaşımlar çerçevesinde ahlakı çok daha idealize edilmiş bir karakterle ele alanlar da olmuştur. Bunların Batı Düşüncesi'ndeki en çarpıcı örneği Immanuel Kant'ın "Ödev Ahlakı" iken, Modern Türk-İslam Düşüncesi'ndeki örneği Nurettin Topçu'nun "İsyan Ahlakı"dır. Bu çalışmada ağırlıklı olarak her iki ahlak tasavvurunun içerikleri analiz edilmeye çalışılacak, güçlü ve zayıf yönleri itibariyle değerlendirme konusu yapılacaktır. Çalışma büyük ölçüde her iki düşünürün ahlak konusundaki değerlendirmelerini içeren birinci derecedeki literatür taramasına dayanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Din Felsefesi, İnsan, Ahlak, Ödev Ahlakı, İsyan Ahlakı.

ABSTRACT

Ethics is undoubtedly one of the predominant subjects of philosophy. The question of what lies at the source of morality and what content a thought, attitude, or action must possess to hold moral value has been a matter of debate throughout human history. In this context, those who evaluate morality on an epistemic ground have linked it to human knowledge and, consequently, to the level of intellect; those who approach it through its consequences have evaluated it in terms of the utility or happiness it provides to humans; and those who believe it originates from a divine source have characterized morality as a divine command. Within the framework of all these approaches, some have also treated morality with a much more idealized character. The most striking example of this in Western Thought is Immanuel Kant's "Ethics of Duty," while its counterpart in Modern Turkish-Islamic Thought is Nurettin Topçu's "Ethics of Rebellion."

This study primarily aims to analyze the contents of both conceptions of morality and evaluate them in terms of their strengths and weaknesses. The study is largely based on a primary literature review encompassing both thinkers' evaluations of morality.

Keywords: Philosophy of Religion, Human, Ethics, Ethics of Duty, Ethics of Rebellion.

1. GİRİŞ

Varlık, bilgi, bilim, din, siyaset ve sanatla birlikte ahlak, felsefenin/felsefi düşüncenin en başat konularından/problemlerinden birisidir. Kendisine konu ettiği en az diğer problemler kadar ahlak da insanlığın kadim tarihi boyunca en çok tartışılan hususlardan birisi olmuştur. Ahlak özelindeki tartışmalar genel itibariyle ahlakın ne olduğu, tam olarak nereden kaynaklandığı, bir düşünce veya eylemin ahlaki olabilmesi için ne tür özelliklere sahip olması gerektiği gibi hususlar üzerinde yoğunlaşarak günümüze kadar gelmiştir. Bu bağlamda problemi ele alış biçimine göre ahlaka dair düşünce tarihi içerisinde çeşitli görüş ve teoriler öne sürülmüştür. Bu görüş ve teorilere temas etmeden önce ahlakın ne olduğuna dair bir tanım yapmak yerinde olacaktır.

Sözlük anlamı, tarz, tavır, davranış, gelenek olan ahlakın; Latincesi “moralis”, Grekçesi ise “êthos”tur. Moralis, kişinin sosyal organizasyon içerisindeki ahlaki konumunu ön plana çıkarırken; êthos, kişinin daha çok bireysel karakterine vurgu yapar (Bunnin & Yu, 2004). Felsefi bir terim olarak ahlak, mutlak iyi olduğu düşünülen ya da belli bir yaşam tarzından kaynaklanan kurallar bütünü şeklinde tanımlanır. Bu bağlamda ahlak, insanların kendilerine göre yaşadıkları, rehber aldıkları ilkeler ve kurallar; insanın çevresiyle ve kendisi dışındaki varlıklarla ilişkilerini düzenleyen, bu varlıklara yönelik eylemlerini belli kriterlere göre ayarlayıp anlamlandıran norm, ilke ve değerler bütünüdür. Bir kimsenin iyi niteliklerini ya da kişiliğini ifade eden tutum ve davranışlar ise ahlakın kişiye nispetle yapılmış diğer bir tanımıdır (Cevizci, 2005). Ahlak, insan yaşamına dair pratikler iken, çoğu kez onun yerine kullanılan etik bu pratiğin teorisi bağlamında bir kavramlaştırımadır (Pieper, 2012). Ahlakı, “seciye, tabiat, huy” gibi kavramlar üzerinden ele alan ve insanın karakterinde yerleşik bir unsur şeklinde değerlendiren İslam düşünce geleneğinde ahlak doğrudan insanın varoluşsal temellerine vurgu yapacak şekilde tasavvur edilmiş ve böylece çok daha derin bir anlam kazanmıştır (Çağrı, 1989).

Filozof ya da teologların genel felsefesi içerisinde önemli bir alanı teşkil eden ahlak konusu büyük ölçüde o filozof veya teoloğun felsefesiyle uygunluk arz edecek tarzda değerlendirme konusu yapılmış ve bu paralelde bir gelişim göstermiştir. Bu değerlendirmeler analiz edildiğinde, filozofun insan yaşamına dair perspektifinin aynı zamanda ahlakın insan yaşamında nasıl bir yere sahip olması gerektiği hususunu da belirlediği fark edilecektir.

Ahlakı, insana mutluluk sağlayan şeyler üzerinden değerlendiren filozoflardan bir kısmı, insanı mutlu eden her şeyin aynı zamanda ahlaki olduğunu ileri sürerken, bir kısmı bu konuda sınırlayıcı bir tutum sergileyerek insanı daha ziyade ruhsal anlamda tatmin ve mutlu eden şeylerin ahlaki anlamda bir değere sahip olduğunu ileri sürmüşlerdir. Antik Yunan düşüncesinde “Hedonistler” olarak bilinen hazcı ekol, insanı mutlu etmesinden hareketle her türlü zevk, tutku ve hazzı ahlaki içeriği haiz hususlar şeklinde değerlendirirken, aynı dönemlerin önde gelen düşünürlerinden Epiküros, insanın ruhuna hitap eden ve manevi anlamda onu hoşnut eden şeylerin ancak ahlaki bir içeriğe sahip olabileceğini ileri sürmüştür (Cevizci, 2017).

Benzer bir yaklaşımı benimseyen modern dönem düşünürlerinden John Stuar Mill ise eylemlerin sonuçlarını esas/merkeze alarak ahlak konusunda pragmatik bir tutum sergilemiştir. Mill için bir eylemin ahlaki içeriğe sahip olması, o eylemin mümkün olduğu kadar çok sayıda insana fayda sağlamasına bağlıdır. Onun bu yaklaşımına göre bir eylemin toplumsal katkısı ne kadar fazlaysa, ahlaki anlamdaki değeri de o kadar fazla olacaktır. Ahlak sistemi içerisinde hazza da yer veren Mill onu insan açısından fayda sağlayan bir husus olarak değerlendirmiş ancak burada hedonistlerden ziyade Epiküros’un yaklaşımını benimseyecek şekilde yani hazların niceliksel olarak değil niteliksel bakımdan ele alınması gerektiğini ileri sürmüştür. Dolayısıyla Mill için değerli olan hazların, entelektüel içeriği muhtevi zihinsel hazlar olduğunu ifade etmek mümkündür (Mill, 2001).

Diğer taraftan, felsefesini bütünüyle doğa üzerine kurmuş olan Stoacılar, ahlak konusunda da doğayı esas almak suretiyle bir düşünce geliştirmişlerdir. Onlara göre ahlak ve dolayısıyla da ahlaki yaşam, insanların doğa ile uygunluk arz eden bir tavır sergilemesi koşuluna bağlanmıştır. Mikrokozmos olarak nitelendirdikleri insanın, makrokozmos olarak isimlendirdikleri doğa karşındaki uyumlu ve teslimiyeti esas alan tavırları onlara göre aynı zamanda ahlaki bir yaşamın imkânını temin eden yaklaşım olacaktır. Aksi bir yönelim veya benimseyiş hem ahlaki ve hem de mantıki açıdan uygun ya da doğru bir tutum olmayacaktır (Cevizci, 2017).

Antik Yunan düşüncesinde ahlak genel anlamda bireyin karakteri ve iyi yaşam arayışı üzerine kuruludur. O sebeple Antik Yunan düşüncesinde ahlak kurallara uymaktan ziyade doğru karakter özelliklerini kazanma sanatı şeklinde algılanmıştır. Karakter inşasını bilgelikle ilişkilendiren ve bu konuda entelektüalist bir tavır takınan Sokrates, Platon ve Aristo, bilgili olmakla ahlaklı olmak arasında doğrusal bir orantının var olduğu kanaatini taşımışlardır. Onlara göre insanların bilgi seviyesi ne kadar düşükse ahlaksızlık o kadar yaygın, bilgi düzeyi ne kadar yüksekse ahlaki düzey de o kadar yüksek olacaktır. Zira bu filozoflara göre ahlaksızlığın temelindeki asıl neden cehalettir. Bu filozoflar her eylemin bir amacının olduğu, insan için en yüksek amacın da akla uygun bir yaşam sürerek mutluluğa ulaşmak olduğu kanaatindedirler. Mutluluğa ulaşmak bilgelikle mümkün olduğundan, öncelikle yapılması gereken cehaletin bertaraf edilmesidir. O sebeple özellikle Platon ve Aristo devletin vatandaşlarına karşı sair görevlerine ek olarak, onları eğitime ve entelektüel seviyelerini yukarı çekme gibi bir görev/sorumluluk daha ilave etmişlerdir (Gilje & Skirbekk, 2011).

Ahlak konusuna yönelik bir diğer yaklaşım, kaynak ya da köken problemi bağlamında olmuştur. Bir eylemin ahlaki olup olmasını belirleyen kriterin ne olduğu sorulduğunda, özellikle modern felsefenin etkisinde olan düşünürler bunun kaynağında insanın ve dolayısıyla da onun aklının bulunduğu tezini; olguların aynı zamanda değer yüklü olduğundan hareket edenler ise ahlakın hariçten yüklenen bir değer olmadığını, aksine olguda yerleşik değerlerin bir nevi keşfi olduğunu ileri sürmüşlerdir. Bir diğer yaklaşım ise teolojik kökenlidir ve burada bir şeyin ahlaki olup olmasını belirleyen ana referans ilahi buyruklardır (Yıldırım, 2016).

Bu son yaklaşıma göre insanın herhangi bir eyleminin ahlaki zeminde bir değerlendirmeye konu olabilmesi her şeyden önce onun hakkında Tanrı'nın olumlu ya da olumsuz bir beyanının bulunmasına bağlıdır. Bu yaklaşım, olguların değer yüklü olmadığını, değerlerin bizatihi Tanrı buyruğu vasıtasıyla gerçekleştiğini ileri sürer. Dolayısıyla teolojik tutum nazarında bizim gelenekselleşmiş kabullerimiz Tanrı buyruğu ile pekâlâ ters yüz edilebilir. Yani iyi olarak bildiğimiz şeyler ilahi buyruk marifetiyle kötü, kötü bildiklerimiz de iyi olabilir. Buna göre öldürme ya da hırsızlık eylemi Tanrı buyruğu ile ahlaki anlamda meşru hale gelebilecekken, birisine yardım etmek, insanların faydasına olabilecek çalışmalar yapmak aynı sebeple ahlaki anlamda gayri meşru eylemler haline gelebilir (Kılıç, 2005). İlahi buyruk bağlamında sergilenen bu tutumun mevcut insan mantığını zorlayan bir kabul olduğu gerekçesiyle teolojik köken üzerine inşa edilmiş olan ahlak biçimleri gerek kendi kültürel havzasından gerekse dışarıdan çok güçlü eleştiriler almıştır. Ahlaki olanın aynı zamanda akli ve mantıki bir zemine de sahip olması gerektiği savından hareket edenler, bahse konu yaklaşımı pek makul ve gerçekçi bulmamışlardır (Barlak, 2016).

Felsefi düşüncenin kadim tarihinde ortaya çıkmış ahlaka dair bazı örnekler verdikten sonra şimdi ahlaki çok daha ideal bir karakter ve seviyede ele almış olan iki farklı inanç, kültür ve dönem filozofunun ahlaka dair yaklaşımlarını ele alabiliriz. Bu bağlamda, varlık sahnesine çıkışı itibariyle Immanuel Kant'ın önceliği söz konusu olduğundan ilk olarak onun "Ödev Ahlakı", ardından da Nurettin Topçu'nun "İsyan Ahlakı" değerlendirme konusu yapılacaktır. Her iki filozofun ahlaka dair görüşleri analiz edildikten sonra bu iki ahlak tasavvurunun eleştirel karşılaştırmasıyla çalışma tamamlanacaktır.

2. IMMANUEL KANT'IN ÖDEV AHLAKI

Özelde Alman düşünce tarihinin, genelde ise bütün bir düşünce ve felsefe tarihinin en önemli isimlerinden birisi hiç şüphesiz Immanuel Kant'tır. Hatta bütün bir Alman Aydınlanma düşüncesinin kendisi üzerinden okunduğu göz önünde bulundurulacak olursa, onu Alman düşünce tarihinin en önemli ve karizmatik ismi şeklinde değerlendirebiliriz. Kant'ın düşünce tarihine en önemli ve belki de en büyük etkisi, varlık-özne denklemine, öznenin belirleyiciliğini esas alan yeni bir bilgi anlayışı teklif etmesi ve böylece klasik bilgi anlayışını yerinden etmesi bağlamında olmuştur (Kant, 2008). Öyle ki Kant'ın bu yaklaşımı, bilim dünyasındaki Kopernik etkisine kıyasla felsefede/düşüncede "Kopernik Devrimi" olarak adlandırılmıştır/nitelendirilmiştir.

Kendisini dogmatik uykusundan uyandıran kişi olarak nitelendirdiği David Hume'un şüpheli tutumu, Kant'ı felsefi düşünce sahasında, aynı bilimde olduğu gibi bir netlik ve kesinlik sağlama arayışına/arzusuna sevk etmiştir. Dolayısıyla o bu arzusu bağlamında hem bilgi ve hem de ahlak gibi insana dair alanlarda genel geçer kabullere konu olacak bir arayış içerisine girmiştir. Bilgi sahasını netleştirebilme adına "neyin bilinebileceği" (Kant, 2008) sorusu üzerinden kurguladığı düşüncesinde Kant, fenomen ve numen ayırımına giderek, insanın ancak ve daima deney aracılığıyla ve bizzat deney yapmayı mümkün kılan anlık koşullar altında verili olduğu için fenomenleri bilebileceğini öne sürmüştür (Cassirer, 1996), numenal alemin ise metafiziğin konusu olması gerektiği kanaatine varmıştır. Böylece özellikle başta din olmak üzere, ahlak, sanat ve estetik gibi fenomenal karakter arz etmeyen alanlar Kant düşüncesinde metafiziğin sahasına bırakılmak zorunda kalmıştır (West, 2020). Ancak ahlakın insan yaşamıyla olan yoğun ilişkisi, onun adına ahlak özelinde Tanrı, ölüm sonrası hayat ve özgürlük gibi hususları yeniden değerlendirme zarureti doğurmuştur. Kant bu değerlendirme sürecinde tıpkı bilginin konusu olabilecek hususlara dair bir ayrıma gittiği gibi, akıl sahasında da teorik (saf) akıl ve pratik akıl şeklinde bir ayrıma gitmiş, ahlaki pratik aklın sahasına dâhil etmek suretiyle inceleme konusu yapmıştır (Kant, 2016).

Kant'a göre insanda bulunan isteme duygusu aynı zamanda ahlaki zemini de tayin eden temel unsurdur. Kant'ın bakış açısına göre insanda ahlaki tutum öncesinde: duyunun zorunluluğu ve baskısı altında gerçekleşen hayvansal isteme; duyunun etkisiyle harekete geçen fakat zorunlu olmayan hissi isteme ve iyi ve faydalı olanı amaçlayan fakat henüz ahlaki standartlara ulaşmamış olan pragmatik isteme olmak üç türlü isteme vardır. Bu isteme türlerinin hepsinde hareketin sebebi harici nedenler olduğu için, isteme duygusu edilgen pozisyonundadır. Kant'a göre isteme ancak kendi sebebinin üretebildiği, spontane şekilde harekete geçebildiği taktirde özgür ve ahlaki olabilir (Kant, 2020). Bu husus göz önüne alındığında, Kant'ın ahlaka dair görüşünde öne çıkan en belirgin hususun, ahlakın evrensel ve zorunlu bir yapıya sahip olduğu yönündeki kanaati olduğu anlaşılır. Ahlaki davranış her türlü hissi motiflerden ve sonuçlardan bağımsız şekilde, sırf öyle olması veya yapılması gerektiği için icra edilmesi icap eden davranışlardır. Bu itibarla Kant'ın ahlaka dair tutumu, kendisinden önce geliştirilmiş olan teolojik, teleolojik, pragmatik, hazcı, entelektüalist vs. hiçbir ahlaki tutumla benzerlik arz etmez. Onun ahlak tasavvuru, maksadını bizatihi kendisinde/özünde barındıran bir ödev ahlakıdır.

Kant'ın ahlak anlayışında özgürlüğün belirleyici olmak bağlamında müstesna bir yeri vardır. Ahlaki davranışla özgürlük arasında doğrudan ilişki kuran Kant'a göre bir davranışın ahlakiliğinden söz edebilmek her şeyden önce o davranışın özgür bir iradeden kaynaklanmış olması şartına bağlıdır. Kant'a göre hakiki iradi özgürlük, ahlak yasasına uyulmasından ibarettir. Kant açısından herhangi bir ahlak yasası, özgürlük fikri olmadan düşünülemez. Zira iradenin ahlak yasasının bilincine intikali ancak özgür olmasıyla mümkündür. Bu ise bireyin kendi rasyonel doğasına uygun olarak hareket etmesinden başka bir şey değildir (Kant, 2016).

Kant insanların eylemlerini gerçekleştirme biçimine göre üç şekilde sınıflandırmıştır. Bunlardan ilki, görünüşte ödevine uygunluk arz eden ama özünde eğilim ve arzularından kaynaklanan eylemlerdir. Bu eylemler şekil itibarıyla ahlaki gibi gözükse de koşula bağlı olduğu için özünde ahlaki değildir. Bir insanın zor durumda olan birisine kendisine minnet ya da şükran duygusu beslemesi için veya çevresinde yardımsever birisi olarak bilinmesi maksadıyla yardım etmesi bu türden bir eylemdir.

Zahirde eylem bir yardım eylemidir ancak harici nedenlere bağılı olarak gerçekleştiği için Kant açısından bu eylem özünde ahlaki bir eylem değildir (Kant, 2012).

Kanta göre ikinci eylem biçimi, deve aykırı olan eylemlerdir. Bunlar haksız yere cana kıymak, başkasının malını almak, masum insanlara kötülük etmek gibi dünyanın hemen her yerinde herkes tarafından ahlaka aykırı kabul edilen ve hiçbir Şekilde onaylanması mümkün olmayan eylemlerdir. Bu tür eylemlerin negatif anlamda ahlaki bir yönü bulunmakla birlikte Kant'ın dev anlayışıyla herhangi bir uygunluğu söz konusu değildir (Kant, 2012).

Kant'a göre nc eylem türü dev kaynaklı ya da devden dolayı yapılan eylemlerdir. Bu eylemler herhangi bir koşula bağılı olmaksızın, bizatihi kendisi sebebiyle yapılan ve bu nedenle de Kant açısından ahlaki eylem sınıfında değerlendirilebilecek tek eylem biçimidir. Bu eylemin temel özelliği her yerde herkes için geçerli ve aynı anlamı ifade ediyor olmasıdır. Eylemin yerine getirilme gerekçesi konjonktürden kaynaklanan bir durum değil, aksine eylemin evrensel bir içeriğe sahip olmasıyla ilişkili bir husustur (yle eyle ki, senin istemenin ilkesi her zaman her yerde herkes için geçerli bir ilke olabilsin). Dolayısıyla böyle bir eylemi yapma gerekçesinin evrenselliği hiçbir zaman hiçbir yerde ve hiç bir durumda çelişkiye yol açmaz. Bu tür eylemlerin temeldeki amacı insanlıktır. Burada insanın bireysel anlamda istismarı ya da herhangi bir sebeple onurunun rencide edilmesi gibi bir durum söz konusu değildir (Kant, 2012).

Yatırımlarını sürekli güzel ve faydalı Őeylere yapan bir girişimci, kendisine emanet edilen bir parayı, emanetçisi ölmesine, geride kimsesi kalmamasına ve üstelik bu hadiseyi bilen nc bir kişinin olmamasına rağmen başka bir sebeple değil de doğrudan emaneti zayı etmeme adına istismar etmemesi Kant'a göre devden kaynaklanan bir eylemdir. Benzer Şekilde bir kimsenin tutamayacağı bir sözü vermemesi de yine bu türden bir eylemdir. Bunun tersi bir mantıkla eylemin yapılması durumunda evrensel bir ilke olan güven zedelenecek ve insanlar güven temelli ilişkiler hususunda artık kuşkuya kapılacaklardır. O sebeple insanların yapması gereken ve gerçek anlamda ahlaki içeriği olan eylemler bizatihi kendisi dolayısıyla, yasası kendisinde mevcut ilke olması sebebiyle yapılan eylemlerdir.

Verilen rnekler çerçevesinde (bu örnekleri arttırmak pekâlâ mümkündür) Kant'ın dev ahlakı ilk bakışta çok cazip ve mantıklı gibi gözükse de aşırı derecede idealize edilmiş olması onu mevcut insan vasatıyla ve realiteyle sorunlu hale getirmektedir. Zira ahlaki zemin ne kadar idealize edilirse edilsin, insanlar eylemlerini planlarken bir Şekilde sonuç odaklı hareket etmektedirler. Kant'ın dev ahlakını tartışmalı hale getiren bir diğer husus aşırı katı ve tavizsiz bir özellik arz ediyor olmasıdır. Örneğin bir insanın hayatının kurtarılmasının söz konusu olduğu bir vakıa ile her halükarda doğru söylemek gerektiği noktasındaki çelişki/ikilem eğer neticede insanın yaşamına mal olacaksa, Kant'ın dev ahlakı bağlamında burada ciddi sorunlar belirecektir. En azından hayat kurtarmanın öncelik arz ettiği böyle bir durumda yalan söylemek masum bir eylem olarak görülebilmelidir. İnsanın yaşamsal kaygısına denk gelen din gibi bir fenomenin dev ahlakı bağlamında göz ardı edilmiş olması da Kant'ın dev ahlakı hesabına ciddi bir sorun gibi gözükmektedir. Zira insanlığın büyük bir kesiminin yaşam kurgusunun neredeyse tamamına yakın kısmının kendisine dayandığı bir fenomenin bütünüyle dışlanmış olmasının, gündelik yaşamın dinamikleri açısından makul ve gerçekçi bir tutum olamayacağı kanaatindeyiz.

3. NURETTİN TOPÇU'NUN İSYAN AHLAKI

Yakın dönem Türk-İslam dşncesinde büyük etkileri olan mtefekkirlerden birisi hiç Şüphesiz Nurettin Topçu'dur. Dřnecedен eyleme, siyasetten ekonomiye, eğitimden ahlaka birçok konuda ortaya koymuş olduğu fikirlerle Topçu'nun modern dönem Türk insanı üzerinde çok önemli etkileri olmuştur. Özellikle ahlaka dair tespitleri, geliştirmiş olduğu yeni ve farklı perspektif onun dşncesinde kritik bir öneme sahiptir.

Nurettin Topçu'nun dşncesinin yönelimi ve aynı zamanda hedefi, büyük lde modern Batı dşncesine alternatif olabilecek yeni bir dşnme ve eylem imkânı yaratma amacındaydı.

Dolayısıyla ahlak konusundaki çalışmalarını da esasında modern Batı düşüncesinin, insanın konumuna yönelik yapmış olduğu belirlemenin yanlışlığından hareketle onu yeniden varlık düzenindeki doğal konumuna yerleştirmeye yöneliktir. Zira Topçu felsefesinin nirengi noktasını teşkil eden hareket felsefesinde ve bu felsefenin de özünü teşkil eden “İsyan Ahlakı”nda insanın yerinin neresi olması gerektiği hususunda net bir duruş sergilemiş, onu sorumluluk sahibi ve Allah’a itaatli bir varlık şeklinde konumlandırmıştır (Topçu, 2023).

Topçu ahlaka dair görüşlerini ilk çalışması ve aynı zamanda doktora tezi olan *İsyan Ahlakı* (Conformisme et Révolte) isimli eserinde dile getirmiştir. Daha sonraları aynı konuya dair görüşlerini hem tahkim edecek ve hem de geliştirecek biçimde *Hareket Dergisi*’nde kaleme aldığı “İsyan Ahlakı” başlıklı iki yazısında (Mayıs 1949, III/27; Kasım 1969, IV/47) yer vermiştir. Bununla birlikte Topçu, felsefi düşüncesinin adeta merkezine yerleştirmiş olduğu ahlak konusuna, entelektüel yaşamının zengin literatürünü meydana getiren hemen her eserinde değinmiştir. Topçu’ya göre ahlak, müspet anlamda bir isyan hareketidir (Topçu, 2023). İnsan için geçerli ve ideal telakki ettiği *İsyan Ahlakı*’nı daha iyi anlayabilmek için öncelikle Nurettin Topçu’nun isyan kavramına yüklediği anlama intikal etmek gerekir.

Nurettin Topçu’ya göre isyan, birisi Allah’ı hesaba katmayan, diğeri ise Allah’ın iradesinin insanda tecelli etmesi ve böylece insanın hareketinin ilahi bir fiil haline gelmesiyle isyanın bizatihi beşeri hissiyata yöneldiği isyan olmak üzere iki çeşittir. Birinci isyan türünde kin, hırs, kıskançlık, kibir, menfaat, anarşi gibi beşere ait tüm his ve reziletler belirgin bir şekilde mevcut iken, Allah’ın iradesinde kemal bulmuş ikinci tür isyanda kendi yetersizliğinin farkındalık, tevazu, teslimiyet, sükûnet ve hepsinden önemlisi bir mesuliyet duygusu hâkimdir (Topçu, 2025).

Birinci tür isyan anlayışına örnek olarak Topçu, Jean Jacques Rousseau, Max Stirner ve Arthur Schopenhauer’u örnek verir. Fransız düşünür Jean Jacques Rousseau, insanın başlangıçta ferdi bir yaşam biçimine sahip olduğunu, bugünkü anlamda belli bir takım kurumların, toplumsal öğreti ve yönlendirmelerin etkisinde olmadığını gerekçe göstererek, çağdaşı olan insanların kendilerini kuşatan bu zincirleri kırmak üzere isyan etmeleri gerektiğini ileri sürer. İnsanlığın başlangıcındaki tabii eşitsizlik doğal bir durum olduğu için orada bir kötülük söz konusu değildi. Ancak insan eliyle tesis edilen bu yeni toplumsal yapının meydana getirdiği eşitsizlik, muhteviyatında birçok kötülük barındırmakta idi. Zira insan doğuştan iyi, samimi ve mutlu bir varlık iken, yeni müesses nizamın yol açtığı eşitsizlik ve kötülük sebebiyle bu niteliklerini kaybetmiştir. İnsanın yeniden bu niteliklere sahip olması tabiata sığınmakla mümkün olacaktır. Çünkü insanın benliğinin dayanacağı ebedi nizam tabiatın bağrındadır. Rousseau’nun isyanı, insanı tekil bir yaşama sevk eden ferdiyetçi bir isyandır (Topçu, 2025).

Topçu’nun birinci tür isyan biçimi içerisinde değerlendirdiği bir diğer isyan şekli Alman düşünür Max Stirner’e aittir. Striner’in isyanı, kendi benini diğer benler, toplumsal yapı, nizam ve öğretiler karşısında esas alan, ona merkezi bir yer tayin eden, Topçu’nun adlandırmasıyla tam bir “anarşist, komünist isyan”dır. Striner’e göre esas olan insanın kendi benidir. İnsanın kendi beni üzerinde ona hükmedecek ve onu sınırlandıracak devlet, insanlık, toplum, tabiat, ahlâk, kanun, vatan, nizam ve din türünden hiçbir otorite olmamalıdır. İnsanın hür ve mutlu olabilmesi ancak bu tür tahakküm ve sınırlandırmalardan müstağni olmasıyla mümkündür (Topçu, 2023).

Jean Jacques Rousseau ve Max Stirner ile aynı kategoride değerlendirdiği bir başka isyan da Arthur Schopenhauer’a aittir. Schopenhauer’un isyanı bizatihi yaşamın kendisine yöneliktir. O yaşam karşısında kötümser bir tutuma sahip olduğundan, onun açısından var olmayı istemek kötülüğü istemekle eş değerdir. İnsan mümkün olduğu kadar hayatın bize sunmuş olduğu varlık, devlet, haz gibi her türlü şeyden uzak durmalıdır. Zira insanın kurtuluşu, her türlü kötülüğün kaynağı olan yaşama iradesini, hayatı ve var olmayı inkâr edip Nirvana’ya sığınmakla mümkün olacaktır. Topçu, Schopenhauer’un isyanına konu olan bu tutumu iradenin intiharı olarak telakki ettiği için doğru bulmamıştır (Topçu, 2023; 2026).

Özünde insan ruhunu tahrip eden bu isyan biçimlerinin tamamı Topçu'ya göre hedefi/maksadı Allah olmayan isyanlardır. Aynı zamanda insanın varlığını ve onun varlığının doğal bir gereksinimi olan kurumları inkâr ediyor olmalarından dolayı her üç düşünürün isyanı da batıldır, dolayısıyla gerçek bir isyan hareketi değildir. Bu tür isyanlar vasıtasıyla insanın kurtuluş ve mutluluğu elde etmesi mümkün değildir (Topçu, 1997). Akıl ile başlayıp ilimden felsefeye, felsefeden de dine yükselen isyan ancak insanın gerçek anlamda kurtuluşunu ve mutluluğunun temin edecektir. Diğer bir ifadeyle kurtuluş, insanın kalbinin Allah'a açılmasıyla ve insandan harekete başlayan iradenin Allah'a ulaşmasıyla gerçekleşecektir (Topçu, 1998).

Topçu'ya göre kendisini isyan hareketi olarak nitelendiren her hareket gerçekte isyan hareketi değildir. Bir hareketin isyan hareketi olarak değerlendirilebilmesi için mesuliyet iradesinden kaynaklanması, iman kaynaklarından beslenmesi ve ilahi varlıkla birleşme arzusunda olması gerekir (Topçu, 1998). Hallâc-ı Mansur misali, iradenin kendi içerisinde bulunduğu şartlara boyun eğmeyip bir başkaldırı biçiminde gelişmesi, dahası başkaldırmış olduğu nizamdan daha üstün bir düzenin iradesini taşıyor olması gerekir. Bundan dolayıdır ki isyan etmiş olmak için isyan etmek hakikatte Topçu'ya göre isyan değil, daha ziyade kısmi bir anarşizmdir (Kök, 1995).

Din ve ahlak söz konusu olduğunda, Topçu'nun devrede olan kavramı "isyan"dır. İsyân aslında Topçu'nun iradenin yerine ikame ettiği, insanda hareket ve eyleme sevk eden bir güç olarak iradenin yerine kullandığı kavramdır. Onun düşünce sisteminde iradenin insanda isyan biçiminde tecelli etmesi düzene, nizama ya da Allah'a karşı bir eylem değil; anarşizme, her türlü menfaate, nefsi tutkulara karşı ruhun kendi içerisinde gerçekleştirmiş olduğu bir eylemdir. Zira bunlar Topçu'ya göre insanın gelişimini, tekâmülünü engelleyen, onu hürriyetten yoksun bırakan ve iradenin sonsuzla buluşmasını olanaksız hale getiren hususlardır (Topçu, 2024).

İsyân ahlakına dair görüşlerini temellendirirken Topçu'nun kullanmış olduğu merkezi kavramlardan birisi de "mesuliyet"tir. Onun, İsyân Ahlakı'nın temelinde mesuliyet kavramı vardır. Mesuliyet duygusu esas alındığında, Topçu'nun düşünce sisteminde isyanın, insandaki evrensel nizamı oluşturan bir faktör ve evrensel merhamet nizamına bağlılık olarak tecelli ettiği görülür. Kendisiyle birlikte kâinatın Allah karşısında ne kadar aciz olduğunu fark eden insan, mesuliyet duygusu marifetiyle âlemşümül olan sonsuz nizama bağlanması gerektiğini fark eder. Bu aynı zamanda onun özgürlüğünün yolunu açan bir süreçtir. Zira insan ancak kendisinden daha yüce bir varlığa bağlandığında, o varlığın tesis ettiği nizam içerisinde konumlandığında özgürleşebilir ve iradesi de ancak bu sayede yüksek bir iradeye dönüşerek yüksek nizamlar yaratabilir (Topçu, 2022).

Topçu'da ahlakı deruhte eden isyan, gerek fertte, gerek onun ihtirasında, kâinatın ve kendisinin hiçliğini ortaya koyan bir küçümsemedir. Aşk içerisinde sonsuza atılarak bedenini ve ruhunu hiçe sayarcasına ıstıraba adanan bir harekettir. Kurtarıcı mutluluğun eşliğinde, onun hareketini diler vaziyette tutan duadır. Topçunun sözünü ettiği isyan, Allah'ı kendisine katılmaya ve kendi içinde isyana çağıran, ferdin tek başına asla cesaret edemediği kurtarıcı hükmü O'na verdiren uysallık iradesidir (Topçu, 2023). İsyân ışıktır. Öyle ki ruhtan ruha, mürşitten müride, babadan oğula tevarüs edip/geçip gider. O, mürit ve oğul için nasıl ışık ve destekse, mürşit ve baba için de aynı şekilde ışık ve destektir. İsyân, insanın içindeki sonsuzluk iradesinin, nefsin sefaletleriyle ihtiraslarına ve bunlardan doğan zulümlere karşı ayaklanmasıdır (Topçu, 1998).

Nurettin Topçu, isyan kavramı özelinde geliştirmiş olduğu ahlak anlayışını, kendisiyle özdeşleşmiş bir diğer husus olan "Hareket Felsefesi"yle de ilişkilendirmiş hatta bazı durumlarda "İsyân Ahlakı" yerine "Hareket Ahlakı" tabirini tercih etmek suretiyle bu iki terkibi birbirlerinin yerine kullanmıştır. Onun *hareket ahlakı*yla kastettiği şey özünde, zamana uyma, toplumsal itaat gibi yönlendirmelerle, siyaset felsefesi bağlamında tutuculuk ve bağınazlığın ahlaki yönden bir eleştirisidir (Mollaer, 2007). Burada Topçu'nun, iradeyi yönlendirmeye çalışan, onu dışarıdan çevrelemek suretiyle tutsak etmek isteyen girişimlere karşı bir başkaldırısı ve isyanı söz konusudur. Ona göre mahiyeti itibariyle iyi de olsa insanın iradesini esir alan ve onun sonsuz irade ile temas kurmasını engelleyen her türlü sonlu tasarruf baş kaldırılması gereken hususlardır (Kök, 1995).

Bir eylemin ya da hareketin gerçek anlamda İsyân Ahlakı/Hareketi olabilmesi için ferdi ya da toplumsal menfaat veya arzuların değil, insanda ilahi bir cevher olan evrensel merhamet duygusundan kaynaklanmış ve bu duygunun da insanla özdeşleşmiş, adeta onun ayrılmaz bir parçası, itikadı, imanı haline gelmiş olması gerekir. Merhamet ve mesuliyet duygusundan mülhem bu hareket ancak insanı sonsuz olana kavuşturacak nitelikte bir İsyân Ahlakı veya İsyân Hareketi olabilir. Hz. Peygamber'in aşkı ezmeye veya yok etmeye çalışan nefislere karşı vermiş olduğu mücadeleyi Topçu bu türden bir İsyân Ahlak ve Hareketi olarak niteler. Bu niteliği haiz olmayan, ilahi merhametle bağı kopmuş her türlü aksiyonu ise birer zulüm hareketi olarak tavsif eder (Topçu, 2022).

Nurettin Topçu'ya göre merhamet ve mesuliyet duygusuyla hareket eden İsyân Ahlakı'nın kemale ermesi uysallıkla mümkündür. Uysallıkla kastettiği şey, kendisinden yardım beklenen varlık karşısında takınılan mütevazı tavidir. Bu aynı zamanda *Yegâne Varlık*'tan medet uman imanın sesidir. Uysallaşmanın yolunu açan o iman, insanın nefisini her türlü esaretten kurtaracak ve onu ilahi iradeye teslim edecektir. İlahi iradeye teslimle sonuçlanan iman, anarşizm-uysallık geriliminde anarşizmi alt etmiş olan mistiğin imanıdır (Topçu, 2023).

Ferte ve toplumda mevcut uysallık-anarşizm denklemini uysallık lehine hâkim kılan hareketi ya da ahlak formunu Topçu "Allah'ın insanda isyanı" ve "Allah'ın bizdeki hareketi" şeklinde ifade/tavsif etmiştir. Müslüman bir mistik olan Hallâcî Mansûr'un Allah'tan başka hakikat olmadığını vurgulamak için söylemiş olduğu "Ene'l-Hakk" (ben hakikat'im) sözünün de bunun en güzel ifadesi olduğunu vurgulamıştır. Zira Hallâc, "Ene'l-Hakk" derken aslında bütün beşeri yetersizliklere karşı isyan etmiş ve böylece Allah'ın varlığında yok olmak, ilahi varlıkla birleşmek istemiştir. Hallac'ın bu aksiyonu, insan için esaretten, hareketlerinin esiri olmaktan ve bize yabancı olan fakat bizi içten içe bölen her şeye bağımlı olmaktan kurtulabilmenin, Yegâne Varlık'a doğru bir yükselişin tek alternatifidir. Bu isyan hareketinin/kurtuluş iradesinin rehberi ise "İlahi Aşk"tır (Topçu, 2022).

Ferdin ve cemiyetin benliğinde bir merhamet ve mesuliyet duygusuyla başlayan, beşeri arzu ve istekleri aşarak Allah'a ulaşan irade vesilesiyle gerçekleşen İsyân Ahlakı'nın etkinliği ve gücü, tekrardan varlık âlemine yönelmesi ve artık oraya kazanmış olduğu bu yeni disiplinle bakabilmesine bağlıdır. İsyân Ahlakı'nın ya da İsyân Hareketi'nin imkânı, Allah'a vasil olan iradenin orada kalmayıp, bakışını önce kendisi daha sonra da diğer tüm varlık sistemi üzerinden bu yeni konseptte göre organize edebilmesiyle mümkündür. Topçu'ya göre kendi benliklerine, hırslarına, tabiata mahkûm olmamış, sorumluluk iradesiyle hareket ederek hak ve hakikate vasil olmuş tüm peygamberlerin, nebilerin, velilerin ve ruh dünyasının bütün kahramanlarının ahlakı işte bu türden bir ahlakıdır (Topçu, 1998).

4. ÖDEV VE İSYAN AHLAKININ KARŞILAŞTIRMALI KISA BİR ANALİZİ

Her iki düşünürün de ileri sürmüş olduğu ahlak formları (Ödev Ahlakı-İsyân Ahlakı) özünde birer ideal ahlak tasavvurudur. Bu bağlamda hem Kant'ın Ödev Ahlakı'nın hem de Topçu'nun İsyân Ahlakı'nın kadim düşünce geleneği içerisinde ileri sürülen ahlak anlayışlarına ve mevcut ahlak tasavvurlarına nispetle çok daha üst bir seviyeyi hedef alan ahlak tasavvurları olduğunu söylemek mümkündür. İçerik olarak farklı karakterlere sahip olsalar da ilkesel olarak bu noktada her ikisi arasında bir benzerliğin varlığından söz etmek mümkündür.

Kant kendi ahlak anlayışını kurgularken diğer tüm ahlak sistemlerinin dışında bambaşka bir anlayışla bunu yapmaya çalışmaktadır. Onun yaklaşımında geleneksel kabulleri devre dışı bırakan, insanı merkeze alan ancak ondaki eyleme yönelik arzuyu ilginç bir şekilde evrenselleştiren bir kurgu öne çıkmaktadır. Kant'a göre Ödev Ahlak'ı bağlamında bir insanın ahlaki bir eylem olarak gerçekleştirdiği herhangi bir eylem görünüşte tekil bir inisiyatif gibi gözükse de o eylemin nedeni aslında her yerde herkes için geçerli olan bir nedeni muhtevirdir. O insanın, kendi eylemine yönelik iyi ya da kötü şeklindeki belirleme veya nitelemesi, keyfi bir tutum değil, kendi ruhunda yerleşik evrensel bir yasanın tespit ve tayinidir. Dolayısıyla bu her yerde herkes için geçerli olan/olması gereken bir durumdur.

Kant'ın Ödev Ahlakı bağlamında belirlemiş olduğu standartlar aşırı derecede bir idealizm barındırdığı ve mevcut insan vasatını göz ardı ettiği için bu ahlak tasavvurunun ayaklarının yere basması, kendisinden umulan neticeyi hâsıl etmesi zor gibi gözükmektedir.

Diğer taraftan Topçu, kendi ahlak anlayışı olan İsyân Ahlakı'nı tesis ederken, insanın mevcut vasatını göz önüne almakta, bir bakıma diğer ahlak tasavvurlarının eksik ve kusurlu gördüğü yönleri üzerinden kendi ahlak anlayışını tesis etmeye çalışmaktadır. Dolayısıyla o hem ferdi hem de ictimai hayatta hırsı, egoyu ve kişisel arzuları esas almak suretiyle teşekkül ettirilen bir davranış modeli yerine, yönünü sonsuz iradeye çevirmiş, merhamet ve mesuliyet duygusuyla hareket eden bir davranış modelini esas alan ahlak anlayışı inşa etmeye çalışmıştır. Topçu'nun bu tercih ve çabası, teklif ettiği ahlak anlayışının çok daha makul ve yaşamla doğrudan ilişki kurabilecek bir özellik göstermesini temin etmektedir ki bu yönüyle Topçu'nun İsyân Ahlak'ı bize göre Kant'ın Ödev Ahlakı'na göre çok daha gerçekçi bir görünüm arz etmektedir.

Kant'ın Ödev Ahlakı, insanın içerisinde yerleşik evrensel bir yasanın varlığını savladığından, ahlakın inşa ve ikamesi noktasında harici hiçbir referansı kabul etmez. Dolayısıyla ahlakın öğrenme ya da taklit yoluyla tevarüs edilen bir olgu olduğunu reddeder. Oysa Topçu'nun İsyân Ahlakı, ilhamını belli bir öğretiden alan, büyük ruhların sahip olduğu bir ahlak modelidir. O bilgiye intikal, büyük ruhlara sahip modeller vasıtasıyla mümkün olacağı için, Topçu'nun ahlakı ancak onlar vasıtasıyla gösterilen ve öğretilen bir ahlak formu şeklinde tezahür eder. Zira böyle bir ahlaka sahip olmak, kişinin kendi başına başarabileceği bir şey değildir. Böyle bir ahlakla tahalluk etmek ancak bir sistem ve seyr ü süluk ile mümkündür. Dolayısıyla burada mutlak surette bir bilgi sistemine, bir mürşide ve bir öğrenme sürecine ihtiyaç vardır. Topçu'nun ahlak anlayışı, gerisinde bir referansın varlığını kabul etmesi ve belli ve özel bir süreçten geçmek suretiyle edinilmesini esas alması bakımından Kant'ın ahlak anlayışından ayrılmaktadır.

Kant'ın ahlakı, her yerde herkes için geçerli olabilecek bir ahlak iddiası taşır. Yani bu ahlak anlayışı, insanın içerisinde yerleşik olan evrensel yasaya bağlı kalması koşuluyla her yerde geçerli olabilecek evrensel bir ahlak formu olduğu kanaatindedir. Ancak Topçu'nun ahlakı her ne kadar bütün dünya milletlerinin büyük ruh sahiplerinin tahalluk ettiği bir ahlak olarak tavsif edilmiş olsa da neticede ilahi kökenli bir ahlak yasasıdır. Böyle bir ahlakı tahalluk etmek her şeyden önce bu ahlakın kaynağında olduğu düşünülen varlığa inanmayı gerektirir. Kant kendi ahlak yasasını garanti altına almak için sürecin sonunda Tanrı'yı bir postulat olarak ahlak sisteminin gerisine koyarken, Topçu daha başlangıçta onu esas alarak bu süreci inşa etme yoluna gider. Dolayısıyla birisi sürecin sonunu garanti edebilme adına bu referansa müracaat ederken, diğeri başlangıçtan sonuca kadar tüm süreci onu esas almak suretiyle tesis eder. Bu durum her iki ahlak tasavvuru arasında kategorik anlamda fark yaratan önemli bir husustur.

5. SONUÇ

Ahlak, felsefe ve düşünce tarihinde her zaman önemli bir yer teşkil etmiş, tartışmaların odak konularından birisi olmuştur. Ahlakı konu edinen hemen her filozof onu kendi felsefesi çerçevesinde değerlendirmiş, belirlemelerini yine genel anlamda kendi felsefesiyle uygunluk arz edecek şekilde yapmışlardır. Çalışmamıza konu ettiğimiz Immanuel Kant ve Nurettin Topçu da ahlakı benzer bir yaklaşımla ele almışlar konuya dair görüşlerini kendi felsefeleriyle uygunluk gösterecek şekilde teşekkül ettirmişlerdir. Ancak ahlakın genel felsefeleri içerisinde çok özel bir yer teşkil ediyor olması ve ahlaka dair ileri sürdükleri fikirlerin alışılmışın dışında bir özellik arz ediyor olması bu iki filozofu diğerlerine nazaran çok daha ön plana çıkarmıştır.

Kant'ın ödev eksenli ahlak anlayışı çok sıkı prensipler çerçevesinde teşekkül ettirilmiş ideal bir ahlak biçimidir. Tavizsiz bir karakter gösteriyor olması onun en güçlü yönünü teşkil etmekle birlikte eleştiriye en çok konu olan kısmını da oluşturmaktadır. Çünkü Kant, gerekçesi kendi içerisinde mevcut, her yerde herkes için geçerli olacak evrensel bir ahlak teklif ederken, insanın hem bireysel anlamda ontik yapısına hâkim olan hem de onun toplumsal bir varlık olması hasebiyle yaşam alanını kuşatan faktörlerden kaynaklı sübjektifliğini göz ardı etmiştir.

Dolayısıyla Kant'ın ahlak anlayışı her ne kadar kendi genel felsefesiyle bir uyum gösteriyor olsa da mevcut insan vasatını dikkate almayan bir iddiayı barındırıyor olması nedeniyle pratik yaşamda realize edilmesi pek mümkün gözükmemektedir.

Nurettin Topçu'nun İsyah Ahlak'ı da teoride ideal bir ahlaki yaklaşım görünümü arz etmekle birlikte, Kant'ın ahlak anlayışına göre çok daha gerçekçi bir karakter sergilemektedir. Zira Topçu'nun ahlak anlayışı insanın mevcut tecrübelerini esas alan, onun zayıf tarafları üzerinden kendini inşa etmeye çalışan bir ahlak biçimidir. Çok daha iyi olma anlamında var olan durumun her zaman biraz daha ötesine geçmeye çalışan bu ahlak anlayışı, gerek referansları ve gerekse uygulama biçimi itibariyle insanın mevcut kapasite ve koşullarını gözetken, bu itibarla ayakları yere basan bir ahlak tasavvurudur. Nihai hedef olarak Tanrı'ya bağlanmayı esas alması, bir başka ifade ile insanın çok daha mükemmel bir varlık özelinde kemal bulmasını hedeflemesi bakımından, insan varlığının ontolojik bütünlüğünü temin etme noktasında Immanuel Kant'ın Ödev Ahlakı'na göre Nurettin Topçu'nun İsyah Ahlakı'nın çok daha yetkin/muktedir ve gerçekçi bir görünüm arz ettiğini söylemek mümkündür.

KAYNAKÇA

- Aristoteles, (2020). Nikomakhos'a Etik, (Çev. Saffet Babür), BilgeSu Yayıncılık, Ankara.
- Barlak, M. (2016). Hüsün-Kubuh İyilik ve Kötülüğün Kaynağı, Ankara Okulu Yayınları, Ankara.
- Bunnin N., Yu J. (2004). The Blackwell Dictionary of Western Philosophy, Blackwell Publishing, Malden.
- Cassirer, E. (2017). Kant'ın Yaşamı ve Öğretisi, (Çev. Doğan Özlem), Notos Kitap, İstanbul.
- Cevizci, A. (2017). Felsefenin Kısa Tarihi, Say Yayınları, İstanbul.
- Çağrı, M. (1989). "Ahlak", TDV İslam Ansiklopedisi, TDV Yayınları, İstanbul. Cilt 2:1-9.
- Gilje, N., Skirbekk, G. (2011). Antik Yunan'dan Modern Döneme Felsefe Tarihi, (Çev. Emrah Akbaş-Şule Mutlu), Kesit Yayınları, İstanbul.
- Kant, I. (2008). Arı Usun Eleştirisi, (Çev. Aziz Yardımlı), İdea Yayınevi, İstanbul.
- Kant, I. (2012). Groundwork of the Metaphysics of Morals (Trans. Mary Gregor & Jens Timmermann), Cambridge University Press, Cambridge.
- Kant, I. (2015). Critique of Practical Reason (Trans. Mary Gregor), Cambridge University Press, Cambridge.
- Kant, I. (2016). Pratik Aklın Eleştirisi, (Çev. İoanna Kuçuradi, Ülker Gökberk, Füsün Akatlı), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kant, I. (2020). Ahlak Metafizikinin Temellendirilmesi, (Çev. İoanna Kuçuradi), Türkiye Felsefe Kurumu Yayınları, Ankara.
- Kılıç, R. (2005). Ahlakın Dini Temeli, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara.
- Kök, M. (1995). Nurettin Topçu'da Din Felsefesi, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Mill, J. S. (2001). Utilitarianism, Hackett Publishing, Indianapolis.
- Mollaer, F. (2007). Anadolu Sosyalizmine Bir Katkı, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Öğcem, E. (2019). "Objektiflik-Sübjektiflik Bağlamında Ahlak", (Ed. Veli Atmaca, Fevzi Rençber), ss. 151-173, İlahiyat Alanında Araştırma ve Değerlendirmeler, Gece Akademi, Ankara.
- Öğcem, E. (2016). "İnsan Doğa İlişkisinde Ahlaki Bir Neden Olarak Tanrı Faktörü", İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi 5 (8): 2950-2962.
- Pieper, A. (2012). Etiğe Giriş, (Çev. Veysel Atayman-Gönül Sezer), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Topçu, N. (1997). Türkiye'nin Maarif Davası, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Topçu, N. (1998). Kültür ve Medeniyet, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Topçu, N. (2022). İradenin Dâvası - Devlet ve Demokrasi, Dergâh Yayınları, İstanbul.

- Topçu, N. (2023). İsyân Ahlâkı: Notlu Nurettin Topçu Tercümesi ve Eski Harfli Orijinali, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Topçu, N. (2024). İslâm ve İnsan - Mevlâna ve Tasavvuf, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Topçu, N. (2025). Ahlâk, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- Topçu, N. (2026). Mehmet Âkif, Dergâh Yayınları, İstanbul.
- West, D. (2020). Kıta Avrupası Felsefesine Giriş, (Çev. Ahmet Cevizci), Paradigma Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım, A. (2016). “Postmodern İnsanın Tanrı Anlayışı”. PESA Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi, 2 (3): 47-54.